

МБОО «Г.В.Егоров аатынан
Хара-Алдан орто оскуолата»
Алын кылаас учуутала
Захарова Айталига Гаврильевна

**«Ийэ тылым алыптаах эйгэтэ»
итии-үөрэтии сайдыытын тосхоло
«Үнүгэсчээн» сайдыы, итии хайысхата**

Үөрэх дьыла: 2023-2024

Быһаары сурук

Российскай Федерация (68 ыстатыйа) уонна Саха Өрөспүүбүлүкэтин (49 ыстатыйа) Төрүт сокуоннарынан (Конституцияларынан) хас биирдии норуот бэйэтин төрөөбүт тылын уонна национальнай култууратын чөл туругун харыстыыр уонна сайыннарар бырааптаах.

Төрөөбүт тылынан иитилли уонна үөрэни хас биирдии киһи (оҕо) Төрүт сокуонунан көмүскэнэр сүрүн бырааптарыттан биирдэстэрэ буолар. Онон судаарыстыба оҕо төрөөбүт тылынан иитиллэригэр-үөрэнэригэр уонна норуотун култууратын инэринэригэр усулуобуйа тэрийэр эбээһинэстээх.

« Ийэ тылым алыптаах эйгэтэ » бырагыраама сыала:

Оҕону төрөөбүт тылын барҕа баай тыныгар, умсугутар улуу күүһүгэр угуйуу уонна уһуйуу.

Соруктара:

1. Төрөөбүт тылын-өһүн бэйэтэ сатаан чочуйан, тупсаран, санаатын чуолкайдык, дорҕоонноохтук этэргэ, кэпсииргэ үөрэтии;
2. Оҕо төрөөбүт тылын билэрин ситиһии уонна бэйэтин норуотун ытыктыыр, таптыыр, кининэн киэн туттарын иитии;
3. Сахалы сизрдээх буолууга иитии;
4. Саха норуотун төрүт үгэстэрин билиһиннэрии

Ханнык баҕарар омук бэйэтин төрүт културатыгар тирэҕирэн омук быһыытынан сайдар. Биһиги сахалар олус киэн историялаах, туспа итэҕэллээх, үгэстэрдээх, сизрдээх-майгылаах кырдыаҕас, муударай норуот буолабыт. Төрөөбүт норуотун културатын, үгэстэрин билэр кэнчээри ыччаты иитии – биһиги сүрүн сорукпут буолар.

Алын сүһүөх оскуола таһымыгар төрөөбүт тылы үөрэтиигэ түмүк ирдэбили федеральнай государственнай үөрэх стандарда сүрүннүүр.

Ити ааттаммыт докумуон быһыытынан, начаалынай үөрэхтээһин таһымыгар төрөөбүт тылы, норуот тылынан уус-уран айымньытын үөрэтиигэ тэн таһымнаах түмүк ирдэнэр. Төрөөбүт тыл оҕо личность быһыытынан сайдыытын хааччыйахтааҕа этиллэр, ону сэргэ урукку өттүгэр ирдэммэт сана булгуччулаах ирдэбили — үөрэнээччигэ үөрэх дэгиттэр дьайыыларын инэриини киллэрэр.

Хас биирдии норуот бэйэтин төрөөбүт тылын, төрүт културатын илдэ сылдьан, үөрэтэн, сайыннаран, сүтэрбэккэ көлүөнэттэн көлүөнэҕэ тиэрдэн иһиэхтээх. Бу өбүгэлэрбиттэн хаалбыт киэн туттуубут, уратыбыт буолар.

Ийэ тылын кэрэхсиир, норуотун үтүө үгэстэрин билэргэ талаһар оҕо сайаҕас өйдөөх-санаалаах буола улаатар.

Билинни кэмнэ саха оҕолоро ийэ тылларын билбэккэ улаатан, бэйэлэрин сахалы өйдөрүн-санааларын, быһыыларын-майгыларын улам сүтэрэн иһэллэр. Норуот уус-уран айымньытыгар улахан суолтаны уурбаттар. Үксүн нууччалы киһигэни ааҕаллар, телевизорунан, телефонунан нууччалы биэриилэри көрөллөр. Нууччалы сахалы буккуйан санараллар. Ааспыт олохпут, улуу олонхоһуттарбыт, өбүгэлэрбит үгэстэрэ, сизри-туому тутуһуу уостан, сүтэн эрэр. Ону саналы тын киллэрэн үйэтитии бу бырагыраама иһинэн ытыллар.

Тылынан уус-уран айымны норуот өркөн өйүн, сизэрин-майгытын күндү кылаата. Норуот былыр-былыргыттан уус-уран тылынан бэйэтин олобун, сырдыкка, кэрэбэ тардыһытын, туохха сүгүрүэйэрин, туохтан сиргэнэрин, бэйэтин чулуу дьоннорун эбэтэр, сизэрэ суох быһыылаах дьон туһунан айан, уос номоҕо онорон кэпсиир. Саха норуота баай, бэргэн тыл көмөтүнэн ырыалары, таабырыннары, остуоруйалары, өс хоһоонорун, олонхолору айбыт. Тылынан уус-уран айымны киһиттэн киһиэхэ, үйэттэн үйэбэ бэриллэн иһэр.

Ханнык баҕарар норуот сир үрдүгэр араас эргимтэбэ олорор буолан, сайдыытын таһыма төрөөбүт эйгэтиттэн ыйаахтаах. Саха фольклора түн былыргыттан киһи өйүн-санаатын сайдыытын түстүүргэ, дьобурун уһугуннарыыга, айылгытын байытыыга сүрүн суолталаах. Саха норуотун тылынан уус-уран айымныытын сүрүн көрүннэрэ ырыалар, тойуктар, таабырыннар, өс хоһооноро, чабырҕахтар, сэхэннэр, номохтор, остуоруйалар, уо.д.а баай ис хоһоонноох буоланнар иитэр-үөрэтэр күүстэрэ улахан.

Норуот педагогикатын ньымалара сахалыы сизэрдээх сыһыаны олохсутууга туһуланаллар. Сизэрдээх киһини иитии оҕо бэйэтин «Мин киһибин» диэн билиниитин, өйдүүрүн инэрэр үлэттэн, сыһыантан саҕаланар. Оҕо бэйэтин этин-сиинин билэр, кыыспын, уолбун диэн араарар. Кыыс ийэ буолар аналлаах, нарын-намчы, ыраас тутуулаах, аһыныгас, кыһамныылаах, ийэтигэр, аҕатыгар, эбэтигэр, эһэтигэр туһа киһитэ диэн өйдөбүл инэриллэр. Уол оҕо үлэһит, күүстээх-уохтаах, хорсун-хоодуот, дьонугар-сэргэтигэр көмөлөһөр, хаан уруу дьонун билэр, аҕабар көмө киһитэ буолуохтаахпын диэн өйдүүр.

Оҕону мин сахабын, ол иһин киһи сизэринэн киэн көбүстээх, холку, аламаҕай, эйэбэс майгылаах, сирбин-уопсун ытыктыыр, харыстыыр буолуохтаахпын диэн сыһыанна иитиллэр.

Саха дьонун олоҕор үөрэтии кырдыаҕаска, кыаммакка сыһыан, аймахтаһы, доҕордоһуу, ыалдыытаһы сизэрин тутуһуу, төрөөбүт түөлбэбэ, дойдуга ытыктабыллаах сыһыан, киэн туттуу курдук өйдөбүллэри инэрэр матырыйаалга олобулар.

Мань тэнэ оҕону кыратыттан дьон үлэтин-хамнаһын холобуругар төрүт дьарыгы билиһиннэри, күннээҕи олоххо киллэри уонна туһа киһитэ буоларга иитии киирэр. Киһи аналын, төрдүн-ууһун билэр, ийэтин, аҕатын үрдүктүк тутуу диэни өйдүүр, сөп түбэсирэн бодоруһары, оҕо айыы дьонун олоххо дьаһаныытын, сүрүн нуормаларын инэринэр, сизэрдээх майгытын ылынар, дьонугар-сэргэтигэр майгынны сатыыр. Бэйэтин киһи быһыытынан кыағын билинэр, өйдүүр, сыаналанар, дьон үтүө сизэрин тутуһар, тулалыыр дьонугар көдүүһү онорорго дьулуһар, дьон бэйэ бэйэтигэр кыһамныыта өйөбүллээх буоларын билэр.

« Ийэ тылым алыптаах эйгэтэ » бырагыраама ис хоһооно

Ситимнээх сана сайдыыта

Алын сүһүөх оскуола таһымыгар төрөөбүт тыл барҕа баай тыыныгар, умсугутар улуу күүһүгэр оҕону кыра эрдэбиттэн угуйуу, уһуйуу «Үнүгэсчээн» бырагыраама сүрүн сыала буолар.

Хас да хартынананан кэпсээн толкуйдуур.

Буолбут түгэни кэпсиир.

Урут билбиккэ-көрбүккэ тирэҕирэн айан кэпсиир.

Истибиккэ-көрбүккэ олобуран кэпсээн айар, санаатын үллэстэр.

Истибит кэпсээнин, остуоруйатын салгыы ситэрэн айар.

Дьонум-сэргэм, дьизэм-уотум. Хантан, кимтэн төрүттээбин кэпсиир, быһаарар.

Дьонун-сэргэтин дьарыгын туһунан кэпсиир, кинилэр үлэлэрэ дьонно туох көмөлөөбүн быһаарар.

Олорор дэриэбинэтин, улуунун, республикатын аатын билэр, кэпсиир (Мин дойдум — Саха сирэ). Куорат, бөһүөлөк, дэриэбинэ, сайылык уратытын быһаарар.

Дойдутун биллиилээх дьонун билэр, убаастабыллаахтык сыһыаннаһар.

Дьиэтэ-уота, оскуолата турар миэстэтин, аадырыһын билэр, быһаарар.

Өбүгэ олобун-дьаһабын билсэр, сиэрин-туомун туһунан кэпсиир, тутуһар. Бырааһыннык тоҕо бэлиэтэнэрин билэр, тэрийсэр, көхтөөхтүк кыттар.

Этиини таба оноруу

- тылга сыһыарыы эбэн араас тылы онорор (от, отуу, оттуур, отчут);
- икки тылы холбоон сана тылы таһаарар (арыы иһитэ, баттах кырыһааччы);
- сыһыарыы көмөтүнэн үөскээбит тыллары таба туттар (иитээччи, атыылааччы);
- ойуулуур-дьүһүннүүр тыллары туттар;
- падеж сыһыарыыларын таба туттар;
- судургу да, холбуу да этиини таба онорор;
- араас көрүннээх баһылатыылаах холбуу этиилэри туттар;
- этиигэ биир уустаах чилиэннэри таба туһанар;
- санааны чуолкайдык этэр тылы көрдүүр, булар;
- туохтуур кэмнэрин таба туттар.

Чуолкайдык санарыы, аабыы

- Этии, тыл, сүһүөх, дорҕоон өйдөбүлүн билэр;
- этии хас тыллаабын быһаарар;
- уһун, кылгас этиини тэнниир;
- кылгас этиини уһатар;
- бэриллибит тылларынан этии онорор;
- төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык этэр, арааран истэр;
- аһаҕас, бүтэй дорҕоон өйдөбүлүн билэр;
- уһатыылаах, кылгас аһаҕас дорҕооннору быһаарар;
- сэргэстэспит, хоһуласпыт бүтэй дорҕооннору араарар;
- тылы дорҕоонунан, сүһүөбүнэн ырытар;
- тыл биир дорҕоонун атынынан солбуйдахха, атын тыл тахсар эбит диэн билэр;
- төрөөбүт тылын дорҕооннорун бэлиэтин, буукубатын билэр;
- дорҕоон суруллуутун, этиллиитин тэнниир;

- этиитин ис хоһоонуттан көрөн куолаһын уларытар.

Уус-уран айымньыны билсии

1. Уус-уран айымньы омуқ уонна аан дойду култуурата, сизэр-майгы сыаннастара буоларын уонна баар үгэстэр харыстаныахтаахтарын, кэлэр көлүөнэбэ тиэрдиллиэхтээхтэрин өйдүүр.
2. Кинигэ - киһи аймах култууратын ураты сыаннаһа буоларын өйдөөн, сизэрдээх сыһыаны олохсутар.
3. Уус-уран айымньы тыл искусствота диэн өйдүүр, харыстабыллаахтык сыһыаннаһар.
4. Саха сирин уонна Россия элбэх ахсааннаах норуоттарын уус-уран литератураларын духуобунай уонна сизэргэ-майгыга сыаннастарын өйдүүр.
5. Сайдыылаах, үөрэх бары биридимизитигэр ситиһиилээх буоларга тиһиктээх аабы суолтатын өйдүүр; аан дойду, Россия историятын уонна култууратын, үтүө уонна мөкү сыһыан, сизэр-майгы туһунан бастакы өйдөбүллээх.
6. Аабы суолтатын, араас көрүннээх тизкис (билиһиннэрэр, үөрэтэр, талар, көрдүүр, чинчийэр) уратытын уонна ис хоһоонун өйдүүр, дьүүллэһиитигэр кыттар.
7. Таска уонна искэ аабы техникатын баһылааһын, аахпыты араастаан уларытыы, уус-уран, научнай-популярнай уонна үөрэтэр тизкистэри ырытарга судургу литературоведческой өйдөбүллэри туһаны салгы аабааччы тылын-өһүн сайдытыгар суолталаабын өйдүүр.

Оҕону кытта сэрэгэһии

Оҕону кытта сэрэгэһии төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык сангарарга, хомоҕойдук кэпсэтэргэ, санаатын сааһылаан этэргэ, кэпсиир дьоҕуру сайыннарыга туһаайылар. Сэрэгэһии оҕо үгүстүк кэпсэтэн бодоруһар эйгэтигэр тэрийэн ытытылар. Оҕону кытта чугастык кэпсэтии, болҕойон, сэргээн истии, оҕолор бэйэ-бэйэлэрин икки ардыгар сүбэһэллэрин, кэпсэтэллэрин көбүлээһин, кэпсэтэр түгэннэри сайыннарыы, бииргэ кэпсээн оноруу, бииргэ оонһуур тэрээһиннэри ытыты ордук көдьүүстээхтэр.

« Ийэ тылым алыптаах эйгэтэ » бырагырааманан үөрэтии, иитии түмүгэ Ытык өйдөбүллэри инэрии түмүгэ

Саха тылын оскуолаба үөрэтии кэмигэр оҕо маннык ытык өйдөбүллэри инэриннэбинэ төрөөбүт тыла сайдарыгар бэриниилээх, эппиэтинэстээх буоларыгар, бэйэтин кыабын толору туһанарыгар эрэниэххэ сөп.

Төрөөбүт тыл — омугу сомоҕолуур тыл буоларын өйдүүр.

Төрөөбүт тыл төрүт айылгыта, үйэлээх үгэһэ, этигэн кэрэтэ норуот тылынан уус-уран айымньытыгар уонна уус-уран литератураба сөҕмүтүн билэр.

Төрөөбүт тылын сайыннарар, кэлэр көлүөнэбэ тириэрдэр ытык иэстээбин, ийэ тыл үйэлэргэ чөл туруктаах буоларыгар тус оруоллаабын өйдүүр.

Төрөөбүт тыл иитиллэр, үөрэнэр, айар-сайдар тыл буоларын итэҕэйэр.

Төрөөбүт тыл элбэх омуқ алтыһан бииргэ олорор кэмигэр, икки (элбэх) тылланы усулуобуйатыгар хас биирдии киһиттэн харыстабыллаах сыһыаны эрэйэрин өйдүүр.

Үөрэх сатабылларын сайыннары түмүгэ

Бэйэни салайынар-дьаһанар сатабыл.

Тылын сайыннараар сыалы-соругу таба туруорунар, сатаан былаанныыр, туох-ханнык түмүккэ кэлиэхтээбин быһа холоон билэр. Тугу билэрин-билбэтин, тугу ситэри үөрэтиэхтээбин арааран өйдүүр. Сылга бииртэн итэҕэһэ суох төрөөбүт тылга аналлаах бырайыактарга кыттан (тус бырайыага, коллективнай бырайыак) үлэлиир.

«Тылы сэрэйэр» дьоһуру сайыннары. Бэйэтин сааһыгар сөп түбэхэр тиэкискэ үөрэппит матырыяалын сүннүнэн тыл литературнай нуормата санарар эбэтэр суруйар киһи тылыгар төһө сөпкө эбэтэр сыһа туттулларын тута «сэрэйэн» билэр, итэҕэһин, албаһын быһаарар, көннөрөр, бэйэтин тылыгар-өһүгэр тыл нуорматын ирдэбилин тутуһарга дьулуһар.

Тылын сайыннараар баһаны үөскэтии (потребность в совершенствовании собственной речи). Төрөөбүт тылын барба баайын сыаналыыр, тыл кэрэтигэр умсугуйар, этигэн тыл күүһүн, кыабын толору туһанарга, тылын-өһүн бэйэтэ сатаан чочуйан, тупсаран, санаатын сиһилии этэргэ, кэпсииргэ дьулуһар.

Хонтуруолланы. Бэйэ санатын өрүү кэтэнэр, көрүнэр, албаһа суох санарарга, санаатын ыпсаран, хомоһойдук этэргэ кыһаллар.

Билэр-көрөр сатабыл. Сүрүн үөрэнэр сатабыл.

Үлэ сыалын-соругун таба туруоруу. Төрөөбүт тылын үөрэтэригэр сыал-сорук туруорунан көдүүстээхтик үлэлиир.

Билиини-көрүүнү кэнэтэр араас матырыяалы туһаны. Сахалыы үөрэх-наука литературатыттан (тылдыттартан, ыйынныктартан, энциклопедиялартан, араас кинигэттэн) туһааннаах информацияны, билиини дөбөннүк булар, бэлиэтэнэр, түмэр, 24 ситимниир араас ньыманы табыгастаахтык туһанар. Сахалыы тахсар оҕоҕо аналлаах республика, улуус, оскуола хаһыаттарын-сурунаалларын («Кэскил», «Чуораанчык», о.д.а.) тиһигин быспакка ааһар, араадыйанан, телевизорунан сахалыы биэриилэри сэргээн истэр-көрөр, үөрэбэр, чинчийэр, айар улэтигэр көдүүстээхтик туһанар. Сахалыы үөрэби сайыннараар интернет-сайттаран туһалаах, наадалаах информацияны булан, сөпкө наардаан туһанар; тиэкиһи компьютерга сахалыы шрибинэн бэйэтэ тэтимнээхтик бэчээттиир; интернет нөнүө сахалыы ытыллар араас тэрээһингэ төрөөбүт тыл литературнай нуорматын тутуһан, көхтөөхтүк кыттар.

Билиини сааһылааһын. Саҥа билии ыларга баар билиитигэр тирэҕирэр. Атын предметтэргэ ылбыт билиитин сатаан ситимниир.

Бодоруһар сатабыл

Бииргэ үлэлииргэ үөрүйэх. Дьону кытта бииргэ алтыһан үөрэнэр, үлэлиир араас ньыманы баһылыыр (пааранан, бөлөбүнэн, хамаанданан, о.д.а). Саастыылаахтарын, улахан дьону кытта айымныылаах алтыһыы туругар кэбэҕэстик киирэр (продуктивное взаимодействие), биир сыаллаах-соруктаах дьонун кытта таһаарыылаахтык, көдүүстээхтик үлэлиир үөрүйэхтэнэр (продуктивное сотрудничество).

Кэпсэтэр үөрүйэх. Кэпсэтии уратыларын өйдүүр, табан кэпсэтэр. Кэпсэтэр киһитин убаастыыр, сэнээрэр, санаатын болҕойон истэр, ылынар. Ханнык баһарар эйгэҕэ кэпсэтэригэр дьон болҕомтотун тардар, сэргэхситэр, сонурҕатар, көбүлүүр сатабылы

табан туһанар. Кэпсэтэр кэмнэ бэйэ көрбүтүн, истибитин, аахпытын сиһилии сэхэргиир. Дьон өйдөспөт, тыл тылга киирсибэт буолар төрүөттэрин сөптөөхтүк сыаналыыр, сатаан ырытар, өйдөһүү суолун дөбөннүк тобулар.

Кэпсэтии сиэрин (речевой этикет) тутуһар үөрүйэх. Дьону кытта алтыһыыга кэпсэтии сиэрин тутуһар, туттан-хаптан бодоруһуу ньымаларын тобоостоохтук туттар.

Сахалыы дорооболоһор, билсиһэр, быраһаайдаһар, көрдөһөр, бырастыы гыннарар, буйар, телефонунан кэпсэтэр, о.д.а. үгэстэри инэриммит, күннээҕи олоһор өрүү туттар.

Үөрэх сатабылларын сайыннарыы түмүгэ

1. Араас тиэкиһи ис хоһоонноохтук ааһар, үчүгэйдик толкуйдаан сангарар, тылынан уонна суругунан тиэкиһи онорор.

2. Соруудабы толорорго сана араас көрүнгэрин, ньымаларын баһылыыр.

3. Сэхэргэһэр киһитин болҕойон истэр, кэпсэтэргэ бэлэм, кэпсэтиигэ араас санаа үөскүүрүн өйдүүр, бэйэ санаатын тиэрдэргэ кыһаллар, дакаастыы сатыыр.

4. Тэнниир, ырытар, түмэр, түмүктүүр, наардыыр, маарынныыры, хардарыта сибээһи, төрүөтү булар, хайа баһарар тиэмэҕэ кэпсэтэһиигэ кыттар.

5. Атын биридимияттэри үөрэтэргэ "Литература ааһыта" төрүт буоларын уонна биридимияттэр алтыһыларыгар; гуманитарно-эстетическэй хайысхалаах биридимияттэр икки ардыларынаабы сибээстэри өйдүүр.

6. Үөрэх дьарыгын сыалын уонна соруугун өйдүүр, сөптөөх ньымалары булан туттар, туһанар.

7. Үөрэх дьарыгын туруоруллубут сорууттарга олоһуран былаанныыр, хонтуруолланар уонна сыаналанар, ситиһиигэ тиэрдэр ордук көдүүстээх ньымалары быһаарар.

Туһаныллар литература

1. Емельянов Н.В. Саха өһүн хоһоонноро. Дьокуускай, Бичик, 2017.
2. Моисеева Д.Е. Норуот тылынан уус-уран айымньыта обону иитиигэ оруола. – Народное образование Якутии. – 3/98.
3. Петрова Т.И. Сахам тыла барахсан. — Дьокуускай: Бичик, 2006
4. Семенова У.А. Саха таабырыннара. Дьокуускай, Бичик, 2017
5. Скрыбина А.Д. Чабырбаҕы үөрэтии ньымалара. — Дьокуускай: «Ситим» УИФ, 1994.
6. Саха таабырыннара, Өс хоһоонноро, чабырбахтара. – Якутск: Бичик, 2006.
7. Саха остуоруйалара Дьокуускай, Бичик, 2019.
8. Саха фольклора. Дьокуускай, 1993
9. Филиппова Н.И, Чехордуна Е.П , Флегонтова У.М .Олонхо: өбүгэ үөрэбэ уонна билини кэм. Дьокуускай, Офсет, 2006.
10. Филиппова Н.И. Олонхону оскуолаҕа үөрэтии. Дьокуускай Кинигэ издательствота 1981.
11. Чаабы-чыыбы чабырбахтар. – Дьокуускай, 1992.
12. Чехордуна Е.П. Мин дойдум – олонхо дойдута. - Дьокуускай: «Бичик», 2006
13. Чехордуна Е.П., Иванова Е.П. Олонхо эйгэтэ - Дьокуускай: «Бичик», 2005